जीर्णोद्धारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
द्वाराभिवर्द्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूपशमनं कुर्य्यात् पूर्व्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥”
विश्वकर्म्मा ।'
“खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम् ॥”
वशिष्ठसंहितायाम् ।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
एवंविधकुण्डासम्भवे क्रियासारः ।
“कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत् ॥”
मत्स्यपुराणम् ।
“यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्भिः क्षीरसम्भवैः ।
पालाशैः खादिरैरापामार्गोडुम्बरसम्भवैः ॥
कुशदूर्व्वामयैर्व्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“वास्तोष्पतेन मन्त्रेण यजेच्च गृहदेवताम् ।”
वास्तोष्पतेन वास्तोष्पतिदैवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
वलिद्रव्यञ्च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
ब्रह्मस्थाने ततः कुर्य्याद्वासुदेवस्य पूजनमित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्य्याय निवेदयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्यपुराणम् ।
“ततः सर्व्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजांश्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्व्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूपशमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्म्मणो नामधेयं इति तेनैवोल्लेखः सर्व्वदोषापनुत्तये इति श्रुतेश्च वास्तुसर्व्वदोषापनोदनं फलं संकल्पे तु तदुल्लेखः कार्य्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्यतरस्मिन्नवश्यं कर्त्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं वास्तुयागतत्त्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, क्ली, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे कन् ।) वास्तूकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १९ ।
“तण्डुलीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः ॥”)

वास्तुकी, स्त्री, चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तूकं, क्ली, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस + ऊलूकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वास्तू २ वास्तुकम् ३ वसुकम् ४ वस्तूकम् ५ हिलमोचिका ६ शाकराजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्ती ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । क्षारत्वम् । मादनत्वम् । त्रिदोषजित्त्वम् । रोचनत्वम् । ज्वरहरत्वम् । महार्शसां नाशनत्वम् । मलमूत्रशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट् ।
तदेव तु वृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौड़वास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम् ।
वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ।
सरं प्लीहास्रपित्तास्रकृमिदोषत्रयापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वास्तेयं, त्रि, वस्तिसम्बन्धि । वस्तसन्धम्बि । वस्तुसम्बन्धि । वास्तुसम्बन्धि । वस्तिवस्तवस्तुवास्तुशब्देभ्यः ष्णेयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ भवम् । वस्ति + “दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ढञ् । वस्तिभवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १९ । २ ।
“तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्व्वता यदुल्वं स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वस्तेर्ढञ् ।” ५ । ३ । १०१ । इति ढञ् । वस्तिसदृशम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

वास्तोष्पतिः, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । “वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।” इति निपातनात् अलुक् षत्वञ्च । यद्वा, “वास्त्वन्तरिक्षं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ४ । ९ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा, भागवते । १० । ५० । ५३ ।
“वास्तोष्पतीनाञ्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्म्मितम् ।
चातुर्व्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥”
“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानाञ्च गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्म्मितम् ॥”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।
“वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
स्वावेशो अनमीवो भवानः ॥”
“हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं अस्मान् त्वदीयान् स्तोतॄनिति प्रतिजानीहि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वास्त्रः, पुं, (वस्त्रेण परिवृतो रथः । वस्त्र + “परिवृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।) वस्त्रावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि, वस्त्रसम्बन्धी ॥

वास्थः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वार्शब्दपूर्व्वस्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वास्पः, पुं, उष्मा । लोहम् । इति केचित् ॥ मूर्द्धन्यमध्य इति साधुपाठः ॥

वास्पेयः, पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

वाह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ, वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः इत्यादि सिद्ध्यर्थमोष्ठ्यादिश्च वहधातुं मन्येते वर्णदेशशरणदेवौ । वस्तुतस्तु बहुवाद्यसम्मतत्वादेवोष्ठ्यादिरनेनोपेक्षितः ववाहेति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यत्ने इत्यस्मात् गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः अनेकार्थत्वात् सुस्रावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह + करणे घञ् ।) घोटकः । (यथा, अध्यात्मरामायणे ।२।५।५६।
“इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)
परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
“पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड़वस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम् ॥
अष्टाढ़को भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते ।
सार्द्धसूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ।
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥
चतुर्द्दशभेदात् संख्यान्यथात्वम् । तथा च ।
“चतुराढ़को द्रोणः षोड़शद्रोणा खारी ।
विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति स्वामी ॥ * ॥ भुजः । वृषः । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्सागरे । ९३ । ८१ ।
“यत्रार्च्चिराज्यधूमादिमार्गाविव समागतौ ।
गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये नृणाम् ॥”
वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।
“तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुकः ।
जलादुत्तीर्य्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”)

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + ण्वुल् ।) वहनकर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।
“आचेरुर्विविधाः क्रीड़ा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)

वाहद्विषन्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन् शत्रुः ।) महिषः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्ली, (वहत्यनेनेति । वह + करणे ल्युट् । “वाहनमाहितात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र “वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।” इति भट्टोजिदीक्षितोक्त्या निपातनात् वृद्धिः ।) हस्त्यश्वरथदोलादिः । तत्पर्य्यायः । यानम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।
“पूर्व्ववृत्तकथितैः पुराविदः
सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उह्यमान इव वाहनोचितः
पादचारमपि न व्यभावयत् ॥”)